

Detta är bakgrunden

Svenskt jordbruk och svensk statistik i slutet av 1700-talet av Carl-Johan Gadd

En bondedominerad landsbygd

I jämförelse med större delen av övriga Europa kännetecknades den svenska landsbygden på 1700-talet av en politiskt och ekonomiskt stark bondeklass. Huvuddelen av den svenska jorden, 80–85 procent, brukades av bönder. Dessa skilde sig socialt och ekonomiskt dels från adel och andra ståndspersoner, dels från jordbrukssamhällets underskikt, de obesuttna.

Ungefär hälften av bönderna var vid 1700-talets slut skattebönder, som ägde sina gårdar och betalade skatt för dem till kronan. De två övriga huvudkategorierna, krono- och frälsebönderna, var inte jordägare utan "arrendatorer", eller som man i regel sade på den tiden, landbor. Kronobönderna satt på kronans jord, frälsebönderna på jord som i regel tillhörde adelsmän. För att få bruka jorden betalade krono- och frälsebönderna avrad (ett slags arrende) till jordägaren, men i övrigt var dessa båda gruppers villkor ganska olika.

Här skall först skatte- och kronobönderna behandlas, därefter godsens och frälsebönderna.

Skatte- och kronobönderna

Stärkt ställning under 1700-talet

Under 1700-talet var drygt två tredjedelar av den odlade jorden skatte- och kronojord, dvs. jord som i huvudsak ägdes av skattebönder respektive av kronan. En förändring av dessa båda så kallade jordnaturers inbördes storleksförhållanden skedde under århundradet till följd av skatteköp. Kronojord gick då över i privat ägo, och fick status av skattejord (se tabell).

De skatte- och kronobönder som var verksamma i slutet av århundradet hade en ekonomiskt starkare ställning än vad förfäderna haft ett sekel tidigare. Den viktigaste direkta orsaken till denna förändring var det trögrörliga skattesystemet, som innebar att den skatt eller avrad som var lagd på jorden (grundskatten) i princip inte höjdes, trots att produktionen ökade på grund av nyodling (Herlitz 1974; för en kortare översikt, se Winberg 1996).

Det stagnerande grundskattetrycket på jordegendom medförde att priset på jord steg. Skattejordens försäljningspris, bortsett från inflation, mångfaltigades under 1700-talet. Huruvida man ägde jord eller inte blev allt viktigare för en persons samhällsställning. Skillnaden mellan jordägare och icke-jordägare blev alltmer markerad.

Den stärkta ekonomiska ställningen för de självägande bönderna medförde att deras position förbättrades även juridiskt och politiskt. Skattebönderna fick sitt ägande befast 1789. Kronoböndernas rättigheter till den jord de brukade stärktes samtidigt.

Jordens fördelning på jordnaturer 1700–1815. Procent av landets totala mantal

År	Skattejord	Kronojord	Frälsejord	Totalt
1700	32	36	33	100
1772	47	20	33	100
1815	53	15	33	100

Källor: Heckscher 1935, del I bilaga IV s. 14. Heckscher 1949 s. 271.

Anm.: Procenttalen, som avser mantal (se faktaruta), är ursprungligen baserade på jordeböcker. De ger endast en ungefärlig bild av de tre jordnatureernas andel av den odlade jorden. Åkerarealen per mantal var som regel mindre på frälsejorden än på de två andra jordnatureerna, varför frälsejordens totala andel av åkerjorden var något lägre än de här angivna procenttalen.

Mantalet, (ibland: hemmantalet) var ett besuttenhetsmått som låg till grund för jordbeskattning. På 1500-talet hade 1 mantal i princip motsvarat normalstorleken för en gård som gav bärgning åt ett bondehushåll. De lokala variationerna i fråga om t.ex. åkerareal kunde vara betydande. Med tiden delades de ursprungliga gårdarna ofta upp i flera, men kvarstod i jordregistren (jordeböckerna) formellt som enheter, ofta kallade jordeboksenheter eller hemman. Mantalssättningen ändrades mycket långsamt eller inte alls: från början av 1700-talet fram till 1800-talets slut var rikets totala mantalssumma så gott som oförändrad. På grund av uppdelningen av jordeboksenheterna kom med tiden de flesta gårdars mantalsvärde att utgöra delar av hela mantal, t.ex. 1/4 eller 1/2 mantal. Till följd av skatte-reformer i slutet av 1800-talet upphörde mantalsvärdets betydelse som beskattningsnorm.

Godsen och frälsebönderna

En knapp tredjedel av landets brukade jord var frälsejord, som helt eller delvis åtnjöt skattefrihet i förhållande till kronan. Närmare en femtedel av frälsemantalet, 6 procent av landets totala mantal, var säteri (Forsell 1833), dvs. stora, helt skattebefriade gårdar som beboddes av adeln. Huvuddelen av frälsejorden brukades av bönder. De flesta bondebrukade frälsehemman ingick i större eller mindre godsbildningar. Ett gods bestod dels av huvudgårdsjord, som brukades direkt under herrgården (säteriet), dels av ett antal underlydande bondgårdar. De frälsebönder, som brukade gårdar i närheten av säteriet de löd under, erlade i allmänhet en stor del av sin avrad i form av arbete på huvudgårdsjorden. Andra frälsebönder betalade avraden i naturaprodukter eller pengar.

Frälseböndernas osäkrare ställning

Den traditionella godsdriften med avradsbetalande frälsebönder blev med tiden relativt sett allt mindre lönsam. Efter 1700-talets mitt började godsägarna gradvis utvidga sina huvudgårdsjordar. Detta skedde genom att frälsebönder avhystes och den jord de brukat lades in under godskärnorna. Frälseböndernas arbetskraft ersattes delvis av torpare. Under 1700-talets sista årtionden börjar en ännu mer proletariserad grupp framträda – statarna (se s. 16). Först vid sekelskiftet 1800 skulle denna utveckling – huvudgårdsjordarnas utvidgning och statarklassens tillväxt – skjuta riktig fart (Eriksson och Rogers 1978). Processen fick störst omfattning i östra Svealand. För den knappa tredjedel av bönderna som var frälsebönder blev alltså ställningen allt osäkrare från senare delen av 1700-talet.

1789 blev det tillåtet för bönder att köpa frälsejord. Sådan jord såldes under årtiondena omkring år 1800 i stor omfattning till bönder, särskilt i västra Götaland. Till skillnad från skatteköpen tycks det sällan ha varit den tidigare landbon som köpte utan ofta var det välsituerade skattebönder som investerade i frälsejord. Frälsejorden behöll sin jordnatur även efter det att den köpts av ofrälse.

Ståndspersoner blir aktiva jordbrukare

Huvudgårdsjordarnas utvidgning på godsens var ett symptom på att många ståndspersoner höll på att skapa sig en mer aktiv roll som jordbruksföretagare, från att tidigare huvudsakligen ha varit jordräntetagare. Intresset för jordbruk inom samhällets överklass stegrades efter 1700-talets mitt; Sverige tog här del i en allmän västeuropeisk utveckling. Efterfrågan på jordbruksprodukter ökade som följd av att folkökning och stadstillväxt bidrog till stigande livsmedelspriser och stegrad avsättning. I högre grad än tidigare kunde jordbruk bedrivas som en vinstgivande verksamhet, något som gynnade inte minst storjordbruken (Gadd 1996). Jordbruket började komma på modet inom den västeuropeiska överklassen. Mer eller mindre lyckade försök gjordes att anlägga mönsterjordbruk. Många artiklar och böcker skrevs om jordbruksförbättringar, fast dessa ofta visade sig ha ett begränsat praktiskt värde. Även utanför de gamla godsens blev det nu vanligare att personer med hög social ställning ägnade sig åt jordbruk i egen regi. Ståndspersoner köpte eller arrenderade jord för att bedriva jordbruk. Riktigt stor omfattning fick dock detta först under en period av mycket höga spannmålspriser årtiondena omkring år 1800.

De ekonomiska förändringarna åtföljdes och understöddes av ideologiska och attitydmässiga förändringar. Den tidiga jordbruksomvandlingen i England och detta lands tilltagande välmåga gjorde sitt till för att i övriga Europa understryka jordbrukets betydelse. Även i Sverige började jordbruk komma på modet. Ännu i början av 1700-talet hade en ståndsperson som enbart ägnade sig åt jordbruk blivit sedd över axeln av sina gelikar och betraktad som "lantjunkare". Efter århundradets mitt började detta synsätt förändras. Det blev alltmer socialt acceptabelt bland adel och ståndspersoner att ägna sig åt jordbruk (Wirilander 1982). I Sverige bildades redan 1739 Kungl. svenska vetenskapsakademien. I de artiklar som gavs ut i dess handlingar demonstrerades ett stort jordbruksintresse.

Ett framväxande jordbruksproletariat

Från 1700-talets mitt skedde en mycket snabb tillväxt av torpare, backstugusittare och inhysesshjon, vars sammanlagda antal mer än fördubblades fram till år 1800. För Sveriges del brukar man sammanfatta dessa landsbygdens underklasser under beteckningen "de obesuttna". Antalet bönder ökade under samma period med en knapp tiondel (se tabell).

Jordbrukarbefolkningens sammansättning i Sverige 1750 och 1800. Manliga huvudpersoner

	1750	1800	Tillväxt 1750–1800
Bönder	186 569	199 645	7%
Torpare	27 891	64 644	
Backstugusittare och inhysesshjon	20 033	44 367	
Summa obesuttna	47 924	109 011	127%

Källa: Wohlin 1909 s. 184–189, 257, 269.

Ökningen av de obesuttnas andel fortsatte under ytterligare ett halvsekel, så att de vid 1800-talets mitt blev lika många som bönderna. Därefter började de så småningom åter minska i antal.

Varför växte antalet obesuttna så kraftigt? Längre fanns den föreställningen, att de obesuttna reproducerade sig snabbare än bönderna. Modern forskning på äldre kyrkoboksmaterial har dock visat att de obesuttna som regel fick färre barn än bönderna. Till stor del förklaras de obesuttnas tillväxt istället av nedåtgående social rörlighet från bondeklassen. Många bondsöner och bonddöttrar, som inte hade möjlighet att själva etablera sig som bönder, bildade familj som torpare eller backstugusittare. De blev därmed helt eller delvis lönearbetare. Den ökade efterfrågan på arbetskraft i och med den ökade nyodlingen under 1700-talet medförde att fler människor än tidigare kunde försörja sig på lönearbete (Winberg 1975).

Bönder, torpare, backstugusittare och statare – vad skilde de olika kategorierna åt?

Bonden disponerade på sin gård som regel tillräckligt mycket jord och andra produktionsmedel för att kunna försörja sig och sin familj. Små gårdar, otillräckliga för självförsörjning, förekom dock. Ett avgörande kriterium på bondestatus var att man ägde eller brukade mantalssatt, dvs. av gammalt skattlagd jord (se s.13). Både jordägande och icke-jordägande bönder förekom.

Torpare var den som bebodde och brukade ett torp, dvs. en mindre, ej mantalssatt jordbruksenhet. Torparen ägde inte jorden som torpet låg på utan betalade ersättning till jordägaren i form av dagsverken eller pengar. Som regel täckte inte jordbruksproduktionen på torpet behoven för torparen och hans familj, utan extrainkomster måste skaffas genom dagsverken eller hantverksproduktion för avsalu. Vad som i gränsfall avgjorde om en brukningsenhet räknades som torp eller bondgård var upplåtelsevillkoren och framför allt att ett torp aldrig var mantalssatt.

Backstugusittaren förfogade över ännu mindre odlad jord än torparen, ofta inte mer än ett potatisland. Det krävdes därför att huvudinkomsten kom från annat håll, kanske från lönearbete eller hantverk, men i värsta fall från allmosor och tiggeri. Backstugan låg som regel på allmänningen.

Ursprungligen avsågs med beteckningen inhyses personer som var inneboende i andras hushåll. I praktiken tycks inhysesjon ofta ha bott i separata stugor liksom backstugusittarna, men beteckningen användes i första hand om dem som bodde på någon annans enskilt ägda jord. I praktiken användes beteckningarna torpare, backstugusittare och inhysesjon ofta med delvis överlappande betydelser.

Statare var helårsanställda lantarbetare utan eget jordbruk. Beteckningen syftar på att lönen betalades ut i naturprodukter och kallades stat. Statarens ställning påminde om tjänstehjonets, men till skillnad från drängar och pigor var statarna i regel gifta.

Regionala variationer

Slättbygderna

Som slättbygder räknades stora delar av Skåne, delar av Östergötland och Skaraborg samt stora delar av länen runt Mälaren. Dessa områden hade alla gemensamt att de var förhållandevis starkt uppodlade och att spannmålsodlingen var den dominerande näringskällan. Mellan de olika slättbygdsområdena fanns många skillnader, bland annat i fråga om social struktur.

Skåne karakteriserades, liksom vissa östsvenska län, av ett starkt inslag av frälsejord. Nästan hälften av den skånska jorden hade denna jordnatur. Godsen var mycket stora och adeln relativt fåtalig, men rik (Carlsson 1973). De *västsvenska* slättbygderna, som framför allt fanns i Skaraborgs län, var mer bondedominerade. Godsen hade alltså här en mer tillbakaskjuten ställning: majoriteten av bönderna var skatte- eller kronobönder, och de flesta frälsebönder betalade penningränta. Mycket frälsejord kom i Västsverige att köpas av bönder omkring år 1800 och därefter. Det var på de skånska, men också på de västsvenska slättbygderna de största byarna fanns – mer än 50 gårdar per by kunde förekomma.

I *Östsverige* tillhörde området runt Mälaren – Södermanlands och Stockholms län samt södra Uppland – Sveriges mest godsdominerade områden. Ungefär hälften av jorden i dessa län var frälsejord. Godsen var här ofta mindre än i Skåne (åtminstone beträffande antalet underlydande bönder), men var å andra sidan fler. Ståndspersoner i Östsverige kom dessutom under 1700-talet att skatteköpa mycket kronojord, som ofta lades till de godsjordar som fanns. I Östsverige var byarna förhållandevis små. Ofta bestod de av 2–6 gårdar, med planmässigt utlagda bytomter.

Skogsbygder och bergslag

Sydsvenska höglandet och omkringliggande områden hade en social struktur som påminde om Västsveriges, dvs. området var i hög grad dominerat av bönder. Ekonomin var till stor del baserad på boskapsskötsel och salu-slöjd. Åkerbruket hade alltså en betydligt mer tillbakaskjuten ställning än på slättbygderna och ännu i slutet av 1700-talet kännetecknades skogsbygderna av ett mer eller mindre permanent underskott på spannmål, som måste kompenseras med införsel från slättbygderna. I skogsbygderna var byarna som regel små och det fanns gott om ensamliggande gårdar.

Norr och väster om de östsvenska slätterna vidtog det område inriktat på järnproduktion som kallades Bergslagen. Alltsedan medeltiden hade här brutits järnmalm, som smältes i masugnar och därefter vidarebearbetades till smidbart järn. Dåliga förutsättningar för jordbruk och det faktum att befolkningen till stor del var sysselsatt med annat än livsmedelsproduktion

bidrog till att den lokala produktionen inte kunde tillfredsställa behovet av livsmedel. Bergslagen blev därför en viktig marknad för jordbruksprodukter, såväl spannmål som animalier; de senare transporterades till stor del genom oxdrifter.

Från Bergslagen och norrut vidtog den norrländska jordbrukstypen, som karakteriserade även Dalarna. Självägande skattebönder dominerade ägostrukturen. Man var här starkt inriktad på animalieproduktion. Systemet med fåbodrar, dit kreaturen fördes på sommaren, var ett sätt att tillvarata de betesresurser som fanns i skogsmarkerna, på långt avstånd från odlingsbygderna. I delar av Dalarna och i södra Norrland fanns stora områden med omfattande saluslöjd.

Jordbruksproduktionen

I slutet av 1700-talet hade Sverige en åkerareal som i mycket runda tal var drygt hälften av dagens, och 40 procent av den areal Sverige hade då åkern var som mest omfattande omkring 1920 (Hannerberg 1971). Åkerareal bör dock inte förväxlas med besådd areal: en betydligt större del av åkern än idag låg i slutet av 1700-talet i träda. På slättbygderna dominerade nämligen två- och tresädssystemen, där i princip hälften respektive en tredjedel av åkern lades i träda varje år. I skogsbygdsområdena tillämpades oftast ensäde, dvs. ett i princip trädeslöst jordbruk på i regel små, kraftigt gödslade åkrar.

Skörden per hektar besådd åker har för ett mellansvenskt område beräknats till omkring 8 deciton omkring år 1800 (Hannerberg 1971). Idag ligger medelavkastningen av brödsäd enligt Jordbruksstatistisk årsbok vid ca 50 deciton per hektar. En sexdubbling av arealproduktiviteten har alltså ägt rum. Till detta kommer att åkerarealerna nu utnyttjas effektivare på grund av trädans eliminering.

Större ytor än åkern upptog ännu i slutet av 1700-talet i de flesta delar av landet en marktyp som nu nästan saknas, nämligen ängen. Den låg huvudsakligen utanför åkermarken från byn räknat, men även insprängd mellan åkerpartier. Ordet äng hade på den här tiden en mer specialiserad betydelse än vad det oftast har i dagligt tal i vår tid och stod för sådan gräsmark som i första hand var reserverad för höproduktion. Eftersom ängen år efter år fått släppa ifrån sig växtmaterial utan att få någon nämnvärd gödning var marken som regel ganska utmagrad och lågavkastande – något som förklarar den artrikedom som karakteriserade dess växtlighet. Utanför åkern och ängen låg utmarken. Den tjänade som betesmark och om det fanns skog, växte den också där.

Vanliga bondkor mjölkade i slutet av 1700-talet sannolikt ca 600 kg/år. På herrgårdarna, där man kunde ge bättre foder och delvis hade andra ko-

raser, kunde man nå 1000 kg/år. Idag ligger normalsiffran på 8 000 kg. Här är det alltså i runda tal fråga om en tiodubbling av produktionen (Gadd 1983; Palm 1998; Jordbruksstatistisk årsbok).

Nyodlingen

Med sin ekonomiskt och politiskt allt tryggare ställning hade bönderna under 1700-talet kunnat öka sin produktion utan att riskera att detta skulle leda till några större skatteökningar. Möjligheten till obeskattad produktionsökning bidrog uppenbarligen till den kraftiga nyodling som var karakteristisk för 1700-talet. Bearbetningar av lantmäterimaterial från olika delar av landet tyder på en ökning av åkerarealerna med 50–80 procent under detta århundrade (Hannerberg 1971; Olai 1983; Winberg 1975). Nyodlingen var som regel mer omfattande i skogsbygderna än på slätterna. I slutet av 1700-talet höll landet på att gå in i en fas av ännu snabbare nyodling, som skulle vara i mer än ett halvt århundrade.

Den starka nyodlingen ledde visserligen till ökad spannmålsproduktion men hade också en avigsida. I det dåtida jordbruket fanns en inbyggd motsättning. Då man utvidgade åkrarna gick detta i första hand ut över ängarna och betesmarkerna. Tillgången på foder till kreaturen tenderade alltså att minska eller stagnera, på samma gång som man behövde fler dragare och mer gödsel till de växande åkrarna. På lång sikt innebar detta att den animaliska produktionen minskade, åtminstone relativt, och den tycks ha nått en botten omkring år 1800 (Boëthius 1950; Gadd 1983; Emanuelsson m.fl. 1985). Detta "nyodlingens dilemma" tvingade fram nya lösningar ifråga om redskap, odlingsväxter och senare även odlingsmetoder.

Förändringar i redskapsteknik och odlingsväxter

Ännu vid mitten av 1700-talet var jordbruksredskapen mycket enkla och till större delen gjorda av trä. På plogarna var t.ex. bara mindre delar (billen och risten) gjorda av järn.

Från mitten av 1700-talet började redskapsutrustningen att förändras i snabbare takt än tidigare. Lien fullbordade ett sedan länge pågående segertåg över de svenska slättbygderna, där den ersatte skäran som skörde-redskap, något som innebar inbesparingar av arbetskraft. Järnplogar ersatte under 1700-talet träplogarna i de järnproducerande områdena i Dalarna och Värmland och höll omkring år 1800 på att snabbt spridas i Västsverige och Norrland. Nya harvtyper gjorde sitt inträde. De nya brukningsredskapen hade bland annat effekten att spara in på dragare, något som bidrog till att lösa konflikten mellan ökande åkerarealer och minskande foderproduktion. I Norrland var arbetskraftsbristen inom jordbruket svår, bland annat beroende på konkurrens från de växande skogsnäringarna. Där spreds under 1700-talets senare hälft en metod att tröska med särskilda tröskvagnar

och tröskvalsar och tillhörande specialbyggda logar. Genom att ersätta slagtröskningen förebådade dessa innovationer tröskverken, men byggde på en annan teknisk princip. Omkring år 1800 uppfördes de första egentliga tröskverken i Sverige. Denna teknik skulle under de närmaste årtiondena vara förbehållen godsens huvudgårdar och andra storjordbruk (Gadd 1998).

Potatisen hade börjat odlas så smått redan under första hälften av 1700-talet, men slog igenom i större omfattning årtiondena omkring år 1800 då de höga spannmålspriserna medförde att folk sökte efter billigare livsmedelsalternativ. Den nya odlingsväxten gav lika mycket näring, mätt i kalorier, på mindre än halva den yta som krävdes vid spannmålsodling och den växte bra på magra jordar. Skogsbygder där man tidigare varit tvungen att köpa spannmål utifrån blev under 1800-talets första årtionden självförsörjande med livsmedel.

Skiftesreformerna

De äldre odlingssystemen

Alltifrån medeltiden fram till 1700-talet låg de västeuropeiska – inklusive de svenska – byarnas åkrar som regel i s.k. tegskifte. Varje bonde i byn hade 10, 20, i vissa fall upp till 50 eller fler åkertegar. Dessa låg, tillsammans med de tegar som tillhörde övriga bönder i byn, fördelade på ett, två eller tre gårdar som var för sig var inhägnat till skydd mot betesdjur. Inom varje gård – som var mycket stort om det fanns många bönder i byn – hade alltså varje gård åker spridd på en mängd utströdda tegar. Tegarna i varje gård var sinsemellan oinhägnade (se t.ex. Sporrang 1973).

Jordbruksmarken bestod inte bara av åker utan också av äng och utmark. För att ängsgräset skulle få växa i fred för betande djur var även ängen inhägnad. Efter slåttern släpptes betesdjur in på ängen för att beta. Utmarken användes som betesmark, särskilt under de perioder då åker och äng hölls avspärrade för betande djur. På slättbygderna hade de hägnader som omgav åkergården och äng vuxit ut till ganska intrikata system, som tillät att de delar av marken som för tillfället inte bar växande gröda (stubbåkern, trädan och ängen efter höbärgningen) kunde utnyttjas som betesmark.

Eftervärlden har ofta sett kritiskt på tegskiftet, som har betraktats som orationellt. På senare årtionden har den internationella forskningen alltmer börjat betona att tegskiftet, så länge teknologin i övrigt var relativt utvecklade, kunde vara en ekonomiskt effektiv form av jordbruk, efter sin tids förutsättningar. Bland fördelarna kan nämnas att de många tegarna innebar riskspridning för den enskilde bonden och att de för byalagen gemensamma hägnadssystemen tillät storskalighet i betesdriften (se t.ex. Gadd 1983).

Storskifte och laga skifte

När åkerbruket i och med nyodlingen tilltog i relativ betydelse kom emellertid nackdelarna med tegskiftet att bli alltmer tydliga. Det stora inslaget av gemensamma rättigheter i de äldre systemen blev allt mer problematiskt. Utmarken utnyttjades som allmänning och efter slätter och skörd förvandlades även äng och åker till gemensam betesmark. Med ökande tryck på resurserna uppstod ett behov av tydligare definierade egendoms- och förfoganderättigheter (Pettersson 1983). Tegarnas ringa storlek uppfattades dessutom som mer hindrande när redskapsutvecklingen gav möjlighet att arbeta snabbare, något som bäst kunde utnyttjas på stora ytor. Från 1700-talet och framåt kom tegskiftet i Sverige att modifieras eller helt brytas upp genom skiftesrörelser. Under 1700-talets slutskede pågick inom Sveriges gränser jordskiften av två typer. För det första var man på många håll i landet i full färd med att storskifta, en process som pågått sedan århundradets mitt. I storskiftet bibehölls gårdesindelningen och byarna, men antalet tegar i åker och äng minskade. I den mån storskifte tillämpades på utmarkerna kom det att innebära att dessa forna allmänningar delades upp i enskilda ägodelter (Helmfrid 1961).

Redan på 1780-talets genomfördes på privat initiativ ett fåtal mer radikala jordskiften på några skånska gods. Varje underlydande gård försågs med ett enda sammanhängande ägostycke, dit även gårdens byggnader flyttades. Byarna "sprängdes" alltså. Dessa radikala skiften – som innan år 1800 bara genomförs i ett fåtal fall – kom att bilda utgångspunkt för enskiftes- och laga skiftesreformerna som under 1800-talet skulle omforma det svenska odlingslandskapet.

Från spannmålsimport till jämvikt

Från 1740-talet hade Sverige varit ett spannmålsimporterande land. Under större delen av halvseklet därefter tycks importen ha täckt högst 10 procent av konsumtionsbehovet, men under 1780-talet kom en topp då den täckte betydligt mer. Importen avtog åter på 1790-talet, och 1820 nåddes jämvikt mellan import och en begynnande export (Heckscher 1949). En viktig orsak till den ökande självförsörjningsgraden var uppenbarligen den tilltagande potatisodlingen, som hade gjort tidigare svenska underskottsområden beroende av spannmålsinförsel. Bidragande var också de redskapsförbättringar som hade skett och inte minst förbättrade kommunikationer. Det senare medförde sänkta transportkostnader, vilket gjorde att tillfälliga regionala underskott snabbt kunde utjämnas och att produktionsökningar stimulerades fram till följd av förbättrade avsättningsmöjligheter.

En aktivare ekonomisk roll för statsmakten

Av grundläggande betydelse, inte minst för skiftesrörelsen, var det förändrade synsätt som gjorde sig gällande från statsmaktens sida. Jordbruket hade under tidigare århundranden huvudsakligen setts som ett beskattningsobjekt: man hade från kronan framför allt vinnlagt sig om att så effektivt som möjligt få fram ett överskott från bönderna. Detta synsätt ändrades delvis under 1700-talet. Ett mer långsiktigt tänkande gjorde sig märkbart.

Under 1700-talet märks ett ökat intresse hos statsmakter och myndigheter – överhuvud taget hos stora delar av överklassen – för att utveckla jordbruket. Dessa jordbruksvänliga tendenser är, som tidigare antytts, ett allmänt västeuropeiskt fenomen. I Frankrike uppstod efter mitten av 1700-talet den fysiokratiska skolan inom de allmänt jordbruksvänliga strömningar som fanns bland landets intellektuella. Fysiokraterna krävde jordbruksreformer och att jordbruksfrågorna skulle ges prioritet på den politiska dagordningen.

Man blev inom den svenska statsmakten alltmer medveten om vikten av att slå vakt om och utveckla landets ekonomiska resurser. Som en utvecklingsbefrämjande åtgärd avreglerades spannmålshandeln 1780 (Åmark 1915; Persson 1998). I andra avseenden ökade emellertid statsmaktens ingrepp i landets ekonomi, inte minst i jordbruket. Influtna skattemedel började återinvesteras i ekonomin i större utsträckning än tidigare. Ett tidigt exempel är de statsmedel som under 1700-talets första hälft användes för att utveckla manufakturerna. Efter århundradets mitt användes (direkt eller indirekt) mer medel för att utveckla jordbruket och man ingrep från statens sida allt mer i jordbruksekonomins funktioner. De svenska skiftesrörelserna var en yttring av detta. Den lantmätarkår som på 1600-talet skapats för att slå vakt om kronans rättigheter och inkomster, kom med skiftesreformernas genomförande att användas till att reformera jordbruket, och därmed långsiktigt öka landets ekonomiska resurser.

Från början av 1800-talet ökade statens utlåning till jordbruket. Vid 1815 års riksdag beslutades om odlingslån, dvs. lån som var särskilt avsedda att finansiera nyodlingsprojekt. De var inledningsvis av ganska begränsad totalstorlek, men ökade i omfattning och betydelse under första hälften av 1800-talet (Utterström 1957; Bih. Riksst. prot. 1815:5; 1823:2).

Även på andra sätt märks statliga ingrepp i ekonomin. Redan på 1500- och 1600-talen hade förekommit att kronan under tider av spannmålsbrist hade lämnat understöd åt nödlidande. Under 1700-talet blev utlånanandet av sådan undsättningsspannmål allt vanligare, så att åtgärderna blev "en för regeringen ständig omsorg" (Åmark 1915). Kronan bedrev även systematiska uppköp av spannmål i prisutjämnande syfte (Adamson 1991). Åtgärder av denna typ skulle få ytterligare ökad omfattning under första hälften av 1800-talet. Kronan agerade genom sina landshövdingar även pådrivan-

de för uppförandet av lokala spannmålmagasin som byggdes av sockenmenigheterna, framför allt i Östsvrige, under 1700-talets senare hälft och 1800-talets första årtionden (Åmark 1915).

Jordbruksstatistik och resursinventeringar – tidiga försök

Det ökade jordbruksintresset gav upphov till ett ökat kunskapsbehov. Under 1700-talets sista årtionden stegrades därför intresset hos centralmakten för uppgifter om jordbruket och dess utveckling i de svenska provinserna.

Resursinventeringarna

Vid sidan av det allmänna jordbruksintresset tillkom ett nästan passionerat intresse för informationsinsamling, statistik – också det ett europeiskt fenomen, som snabbt fortplantade sig till Sverige (Johannisson 1988). I olika officiella och halvofficiella sammanhang började man nu systematiskt att inhämta uppgifter om det svenska jordbruket. Man ville från myndigheternas sida inventera landets ekonomiska resurser, inte minst för att få kännedom om ännu otillräckligt utnyttjade tillgångar (Forsman 1947). Bland annat bör de forskningsresor inom Sverige som företogs av Linné och andra ses i detta sammanhang.

I sina resursinventeringar sökte centralmakten utnyttja lokala myndighetspersoners (t.ex. prästers och kronofogdars) kunskaper om sin trakt, något som förväntades ske genom besvarandet av frågelistor. Ingenjören, sedermera överdirektören vid lantmäterikontoret, Jacob Faggot publicerade i Vetenskapsakademiens handlingar 1741 en omfattande frågelistor omfattande 165 olika punkter, fördelade på 12 huvudparagrafer, spännande över 20 trycksidor. Till större delen rörde listan ekonomi och näringsliv, där jordbruket intog en betydande del. De fyra första huvudparagraferna löd:

- I §. Om Jordmånerne, Åkerbruket och Svedjeland
- II §, Om Äng och Beteshagar
- III §. Om Skog, Utmark, Mulbete och Ödemarker
- IV § Om Boskaps-skötsel.

Denna lista skulle få flera lokala efterföljare fram till 1800-talets första hälft. Även om idén att täcka hela landet med dessa frågelistor aldrig kom att genomföras, beskrevs faktiskt mycket – t.ex. socknarna i Skara stift (en frågelistor gick här på 1780-talet ut till alla pastorat) och Västernorrland (beskrivningar gjorda av kronofogdarna); särskilt rik var verksamheten vid Åbo universitet (Appelgren 1972; Wichman 1968).

Landshövdingarnas riksdagsrelationer

År 1735 bestämdes att landshövdingarna före varje riksdag (som hölls vart 3:e år) skulle avge ämbetsberättelser till riksdagen. I första hand var syftet att ge ständerna en grund för arbetet med landets utveckling, men indirekt fyllde berättelserna också syftet att redovisa hur landshövdingarna hade skött sina ämbeten.

Inledningsvis blev gensvaret från landshövdingarnas sida svagt, varför man utarbetade ett schema för berättelsernas innehåll och komposition som utsändes i cirkulärform 1741. Formuläret påminde delvis om Faggots, men var betydligt kortare och mindre inriktat på jordbruk (Utterström 1953). Få rent numeriska uppgifter efterfrågades, i varje fall inga om övergripande produktionsdata som totalt utsäde eller total skörd.

Det starkt ökade jordbruksintresset under 1700-talets senare del gav utslag även i landshövdingeberättelserna. De formulär som utgavs 1792 var t.ex. helt dominerade av jordbruksfrågor (Utterström 1953).

De första försöken till numerisk jordbruksstatistik

Den betydelse termen *statistik* hade i slutet av 1700-talet kan snarast över-sättas som "deskriptiv statskunskap". Begreppet innefattade således även verbala beskrivningar – i själva verket var försöken att insamla siffermaterial rörande rent ekonomiska förhållanden relativt begränsade ännu på 1700-talet (Johannisson 1988). Emellertid fanns på 1700-talet även begreppet "politisk aritmetik", en genre som till stor del var inriktad på demografi, och som förutom insamlande av sifferuppgifter ofta inkluderade spekulativa beräkningar med politiska syften (för ett exempel, se Runeberg 1758; jfr. Rantanen 1997).

Det stora projekt som brukar kallas tabellverket, och som trädde i kraft 1749, är ett tidigt svenskt exempel på det ökande intresset för statistik i dess numeriska form. Tabellverket tog fram till 1800-talets början nästan bara upp demografiska uppgifter, men även skördeomdömen. Dessa kan ses som en form av rudimentär jordbruksstatistik (Heckscher 1949:1; Utterström 1957), men det är ännu inte fråga om att ange produktionens toltkvantiteter utan endast hur produktionen förändras från år till år.

I många av formulären till de tidigare nämnda sockenbeskrivningarna fanns frågor om utsädet per hemman och avkastningen på utsädet. Svaren kom dock mera sällan att bearbetas och sammanställas på något överskådligt sätt, i varje fall inte i tabellform. Det är egentligen först med prästerskapets jordbruksstatistik under 1800-talets första årtionden (se nästa kapitel) som "tabellstatistiken", tillämpad på större geografiska områden, gör sitt inträde på jordbrukets område i Sverige.

Informationssamlandet möttes ofta av misstro från dem som bedrev jordbruket, framför allt från bönderna. När myndigheterna dittills hade införskaffat information om jordbruksproduktionen hade det alltför ofta

skett för att undersöka möjligheterna till ökning av beskattningen. En västsvensk präst skriver på 1780-talet, då han i en cirkulärskrivelse blivit tillfrågad om pastoratets jordbruksproduktion, att vart "sädesslags utsäde, ävensom avkastningen är obekant, emedan allmogen har sina egna orsaker varföre de ej vilja uppenbara det". En annan präst säger vid samma tid att man ej kan få veta "något pålitligt" om produktionens storlek av bonden. "Han anser det såsom en hemlighet, som ej bör komma till allmän kunskap. Han befärrar att det skulle lägga grunden till nya eller större utlagor och han tror sig hava nog av de gamle, vilket senare ej kan nekas" (Gadd 1983).

Sverige i slutet av 1700-talet

Sverige i slutet av 1700-talet var en ekonomi stadd i förändring. Huvuddelen av bönderna hade under 1700-talet fått gradvis bättre ekonomiska villkor. Deras politiska styrka var i tilltagande. Bland samhällets makthavande ökar intresset för jordbruk. Ståndspersoner började i högre grad än tidigare att idka jordbruk i egen regi, och i mindre grad att leva som jordrättagare. Starka förändringsfaktorer var i verksamhet, inte minst den accelererande nyodlingen, som genom konkurrensen med annan jord användning stimulerade fram ny agrarteknik (t.ex. järnplögen), nya odlingsväxter (potatisen), men också institutionella förändringar (storskifte och enskifte, så småningom laga skifte). Även statens roll blir mer aktiv än tidigare. Man subventionerar från statlig sida skiftesrörelser och nyodlingsprojekt, staten agerar pådrivande i fråga om spannmålmagasinsväsendet, och är alltmer aktiv för att med undsättningsspannmål utjämna tillfälliga spannmålsunderskott. Från centralt håll visas också ett stigande intresse för att skaffa information om landets ekonomiska resurser, inte minst inom jordbruket.

Referenser

Officiellt tryck

- Bihang till Riksståndens protokoll, 1815, 1823. Stockholm. (Citeras: Bih. Riksst. Prot.).
Statistiska centralbyrån: Jordbruksstatistisk årsbok 1998.
Emigrationsutredningen. Betänkande i utvandringsfrågan. Bil. IX: Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige 1751–1900. Statistisk demografisk studie på grundval af de svenska yrkesräkningarna. Av Nils Wohlin. Stockholm 1909 (Citeras: Wohlin 1909).

Andra skrifter

- Adamson, R., 1997: Staten och jordbruket. I: Agrarhistoria. Red. B. M. P. Larsson, M. Morell och J. Myrdal. Stockholm.
Appelgren, S., 1972: Västgötsk hembygdsforskning under åren 1740–1820. Skara 1972.
Emanuelsson, U., m.fl. förf., 1985: Det skånska kulturlandskapet. Lund.
Eriksson, I. och Rogers, J., 1978: Rural labor and population change. Social and demographic developments in east-central Sweden during the nineteenth century. Uppsala.
Faggot, J., 1741: Tankar om fäderneslandets känning och beskifwande. I: Kongl. svenska wetenskapsacademiens handlingar. Vol. 2, s. 1–29. Stockholm.
Forsell, C.G. af, 1833: Statistik öfver Sverige, grundad på offentliga handlingar. Stockholm.
Forsman, K., Studier i det svenska 1700-talets ekonomiska litteratur. I: Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland. 312. Helsingfors.
Gadd, C.-J., 1983: Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750–1860. Göteborg.
Gadd, C.-J., 1996: Storjordbruket och den första varaktiga lantbruksundervisningen i Sverige: Edward Nonnens Degeberg. I: Mellan bronssköld och JAS-plan – glimtar av Lidköpingsbygdens historia. Lidköping.
Gadd, C.-J., 1998: Jordbruksteknisk förändring i Sverige under 1700- och 1800-talen – regionala aspekter. I: Palm, L. Andersson, Gadd, C.-J. och Nyström, L., Ett föränderligt agrarsamhälle. Västsverige i jämförande belysning. Göteborg.
Hannerberg, D., 1971: Svenskt agrarsamhälle under 1200 år. Gård och åker. Skörd och boskap. Stockholm.
Heckscher, E., 1936: Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. Del I:2. Stockholm.
Heckscher, E., 1949: Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. Del II:1. Stockholm.
Helmfrid, S., 1961: The Storskifte, Enskifte and Laga skifte in Sweden. General features. (Geografiska annaler.)
Herlitz, L., 1974: Jordegendom och ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden. Göteborg.
Johannisson, K., 1988: Det mätbara samhället. Statistik och samhällsdröm i 1700-talets Europa. Stockholm.
Karlsson, F., 1976: Mark och människor. Befolkning och försörjningsresurser i västra Småland 1800–1850. Göteborgs universitets ekonomisk-historiska institution, Göteborg. (Duplic.)

- Olai, B., 1983: Storskiftet i Ekebyborna. Svensk jordbruksutveckling avspeglad i en östgötasocken. Uppsala.
- Palm, L. Andersson, 1998: Till frågan om boskapsskötselns avkastning 1550–1800. I: Palm, L. Andersson, Gadd, C.-J. och Nyström, L.: Ett föränderligt agrarsamhälle. Västsverige i jämförande belysning. Göteborg 1998.
- Persson, K. G., 1998: Towards a functional explanation of institutional change: the deregulation of European corn markets, 1750–1850. I: Mellem økonomi og historie. Red. L. Herlitz. Aalborg.
- Pettersson, R., 1983: Laga skifte i Hallands län 1827–1876. Förändring mellan regeltvång och handlingsfrihet. Stockholm.
- Sporrong, U., 1973: Bysamhället. I: Svensk landsbygd. Kulturgeografiska studier av markanvändning, bebyggelse och miljö. K. Norborg m.fl. förf. Stockholm.
- Söderberg, J., 1993: Civilisering, marknad och våld i Sverige 1750–1870. En regional analys. Stockholm.
- Utterström, G., 1953: Landshövdingarnas berättelser om länens tillstånd under 1700- och 1800-talen. I: Meddelanden från riksarkivet ... 1953 (tr. 1955), s. 68–106.
- Utterström, G., 1957: Jordbrukets arbetare. Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet. Del 1–2. Stockholm.
- Wichman, H. (red.), 1968: Norrländskt arbetsliv under 1700-talet. Länsmännens berättelser 1764 om allmogens årliga arbeten i Medelpad, Ångermanland och Jämtland. Stockholm .
- Winberg, Chr., 1975: Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen. Göteborg.
- Winberg, Chr., 1996: En annan väg till det moderna samhället: den svenska bondeklassemens uppräckning. I: Folkets historia nr 2 1996.
- Wirilander, K., 1978: Herrskapsfolk. Ståndspersoner i Finland 1721–1870. (Nordiska museets handlingar 98). Stockholm.
- Wohlin, N., 1909: Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige 1751–1900. Statistisk-demografisk studie på grundval av de svenska yrkesräkningarna. (Emigrationsutredningen. Bil. IX.) Stockholm.
- Åmark, K., 1915: Spannmålshandel och spannmålspolitik i Sverige 1719–1830. Stockholm.

